

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI (PhD) DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Cúthné Gyóni Eszter

A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után

A Ciszterci Rend Zirci Apátsága 1945 és 1981 között

Történelemtudományok Doktori Iskola, vezető: Dr. Erdődy Gábor DSc

Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Program, vezető: Dr. Varga Zsuzsanna CSc

A bizottság elnöke: Dr. Erdődy Gábor DSc

Felkért bírálók: Dr. Adriányi Gábor DSc

Dr. habil. Szabó Csaba PhD

Titkár: Dr. habil. Sipos Balázs PhD

A bizottság tagjai: Dr. Varga Zsuzsanna CSc

Dr. Föglein Gizella CSc

Dr. habil. Zeidler Miklós PhD

Témavezető: † Dr. Gergely Jenő DSc

Dr. Balogh Margit CSc

Budapest, 2014

I. Témaválasztás

A ciszterci szerzetesközösség története Magyarországon egészen a XII. századig nyúlik vissza. Ezeknek az évszázadoknak a históriája mára nagyrészt feldolgozott, azonban XX. századi átfogó magyarországi rendtörténettel egyelőre adós a történettudomány. Különösen nagy hiány mutatkozik az 1945 utáni korszakra vonatkozóan: itt csak mozaikdarabokat látunk egy-egy visszaemlékezésen, tanulmányon vagy könyvrészleten keresztül, amelyek óhatatlanul hiányos és töredezett képet adnak. Jelen dolgozat ezeket a hiátusokat törekszik kitölteni, vagy legalábbis hozzájárulni a teljesebb képhez.

Kutatásaink középpontjában a rend magyarországi férfi ágának története állt a II. világháborút követő korszakban, ezen keresztül rajzolódott ki Endrédy Vendel apátsága (az apát 1981-ben bekövetkezett haláláig), valamint a ciszterci szerzeteseket is magukban foglaló perek története, amelyek kiemelt hangsúlyt kapnak írásunkban.

A magyar rendtartomány, a Ciszterci Rend Zirci Kongregációja az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása következtében, a magyar ciszterciek saját viszonyaiknak megfelelően 1923-ban állt fel: központja Zirc, feje a zirci elnök-apát lett. A rendtartomány korszakunkban három apátságot ölelt fel: a Ciszterci Rend Zirci Apátságát (amelyhez a zirci apátság mellett a szentgotthárdi apátság, az egri konvent, a pásztói konvent, valamint a székesfehérvári, a pécsi, a bajai, a budai és az előszállási rendházak, illetve a pesti tanulmányi ház és rendház tartoztak), a Ciszterci Rend Spring Banki-i Apátságát és a Ciszterci Rend Dallasi (Irvingi) Apátságát.

Jelen disszertáció kereteit messze meghaladná, ha a magyar ciszterciek valamennyi közösségét belevennénk vizsgálódásainkba, így a dolgozatban a Magyarországon élő legnépesebb férfi ciszterci közösség, a Ciszterci Rend Zirci Apátsága történetének feldolgozására szorítkoztunk.

Az időbeli keretek kiválasztásakor a rendtörténeti korszakolást és a köztörténeti korszakolást vegyítettük. Rendtörténeti szempontból Endrédy Vendel zirci apátsága, vagyis az 1939 és 1981 közötti időszak képez egységes korszakot a magyarországi ciszterciek életében, amelybe éles cezúraként ékelődik a magyarországi szerzetesrendek, köztük a ciszterciek működési engedélyének 1950. évi megvonása, amit a köznyelvben – egyházjogilag pontatlanul – a rendek felszámolásának is hívunk. Az általunk választott kezdőpont azonban mégis 1945, hiszen ez olyan korszakhatár, amellyel alapvető változás kezdődött a magyarországi társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokban. Ezáltal a zirci apátság is merőben új körülmények közé került és a korábbiaktól élesen eltérő, új kihívások előtt álltak a rend tagjai. Ebből adódóan indokolt, hogy a kutatásaink időbeli keretei 1945 és 1981 közé

essenek, amelyeket Endrédy Vendel apátságának első hat éve szerves előzményként egészít ki.

Tekintettel arra a tényre, hogy a rend legális működése 1950-ben megszűnt, a dolgozat nagyobb hányada a retorzióval és nem egy normális körülmények közötti, „hétköznapi” rendi élettel foglalkozik. Az, hogy ez a retorzió kiket és miként érintett, eddig szinte egyáltalán nem volt ismert a történettudomány előtt – legfeljebb egy-két visszaemlékezés alapján ismerhetőek meg bizonyos részletek, részadatok. Kutatómunkánk ezért nagyban összpontosított ezeknek az adatoknak a pontosítására, illetve a megtorlás minél mélyebb és szélesebb körű megismerésére. A téma tárgyalásakor ugyan sokszor a perek, illetve a hozzájuk köthető hatósági eljárások kerültek a fókuszba, mégsem szorítkozunk kizárólag a peranyagok feldolgozására és bemutatására, hanem a Ciszterci Rend Zirci Apátságának mint közösségnek az 1945 utáni leépítését, majd állami rendelet útján történt felszámolását, és ezt követően az (át)alakulását, az állami szemszögből nézve „illegális” keretekhez való alkalmazkodását tártuk fel. Emellett igyekeztünk bemutatni – legalább egy-egy releváns példán keresztül – a ciszterci szerzetesek hétköznapijait, mindennapi életét a szétszórás éveiben is, és azt, hogy a rend egyes vezető személyiségei, milyen módszert, milyen utat választottak, vagy milyen útra kényszerültek a diktatúrában való túlélés lehetőségeinek keresése közepette. Mindeközben pedig a téma köz- és egyháztörténeti vonatkozásainak is megvilágítására is törekedtünk.

II. A téma irodalma és forrásai

Magyarországon 1989 előtt nem lehetett az „illegalitásban” működő szerzetesközösségek 1945, és főleg nem az 1950 utáni történetével érdemben foglalkozni, egyrészt a „történeti idő” távolságának rövidsége miatt, másrészt mert ezek a szerzetesrendek az állami rendelkezés értelmében 1950. szeptember 7-től nem működhettek legálisan. Igaz ez a magyar ciszterci közösségekre is, azonban a zirci kötődésű, de külföldön élő magyar ciszterciek kivételt jelentettek. A zirci kongregációhoz tartozó dallasi ciszterci közösség, illetve a Rómában élő zirci rendtagok megjelentettek egy kiadványt, amelyekben Kereszty Rókus, Csizmazia Placid és Zakar Polikárp tanulmányai érintik apátságuk és kongregációjuk 1945 utáni históriáját. Ugyanez igaz a szintén ciszterci Hervay Levente 1989 után megjelenő írásaira is.

Az 1989–90-es rendszerváltást követően sorra jelentek meg – többségében világi történészek tollából (Gianone András, Spannenberger Norbert, Soós Viktor Attila, Cseszka Éva, Mezey András, Wirthné Diera Bernadett és Cúthné Gyóni Eszter)¹ – a magyarországi

¹ Itt csak név szerint soroljuk fel a szerzőket, a dolgozat historiográfiai fejezete pontos bibliográfiai leírást tartalmaz.

ciszterci közösség II. világháborút követő történetéről a tudományos kutatások eredményeit összegző tanulmányok, amelyekben a rendtagok által publikált írásokkal ellentétben kizárólag az 1945 utáni korszakra fókuszálnak a szerzők, és részletesen tárták fel az apátság történetének egy-egy fejezetét.

Külön csoportba soroljuk azokat a monográfiákat és forráskiadványokat, amelyek egy-egy rendtag életútjával vagy annak egy szakaszával foglalkoznak. Endrédy Vendelről Örfi Mária, Badál Ede, Endrédy Csanád és Cúthné Gyóni Eszter (ez utóbbi kettő forráskiadvány), Brenner Jánosról Soós Viktor Attila és Császár István, valamint Kahler Frigyes, 'Sigmond Lórántról Kereszty Rókus (ez szintén egy forráskiadvány) publikáltak egy-egy kötetet.

A zirci apátság 1945 utáni működésének feldolgozása ezekkel együtt is meglehetősen egyenetlen és hézagos, és bőven akadnak olyan fejezetei a rend magyarországi életének, amelyek csak nagyvonalakban vagy egyáltalán nem ismertek sem a történettudomány, sem az érdeklődők előtt, sőt sokszor a rendtagok számára sem.

Az apátság II. világháború utáni történetére vonatkozó magyarországi források többsége nem egyházi, hanem állami levéltárakban őrzött anyag. Ennek okai a ciszterciek szétszórásában és illegalitásba vonulásában keresendők, hiszen sem az apátságok és rendházak elhagyása, sem a titkos rendi összetartás nem kedveztek a dokumentumok keletkezésének vagy a források őrzésének. Így a kutató nagyrészt az állami kézbe került rendi iratokra és az állambiztonsági szervek által gyűjtött és termelt anyagokra támaszkodhat.

Az értekezés megírásának megkerülhetetlen forrásai az *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában* és a *Budapest Főváros Levéltárában* őrzött operatív és személyi dossziék, vizsgálati- és peranyagok. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őriznek számos olyan dossziét, amelyek a ciszterciekről (is) jelentő ügynökök jelentéseit tartalmazzák. Ezeket a legtöbb esetben munkadosszié név alatt, „M” jelzéssel találhatók, de előfordul olyan eset is, hogy szinte kizárólag egyetlen informátor jelentéseit tartalmazza (egyetlen témában) egy teljes operatív dosszié. Az ügynökjelentések egyrészt az állambiztonság működési mechanizmusát, érdeklődésük irányát mutatják meg, másrészt azonban abból adódóan, hogy megbízhatóságukat a hatóság alaposan ellenőrizte, értékes forrásai voltak egy-egy témának.

A *Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltárában* őrzik a zirci apátsági levéltár anyagának egy részét: az apáti káptalan dokumentumait, gazdasági témájú anyagokat és a rendtagok hagyatékainak egy részét. Az itt őrzött rendi anyagok feldolgozása számos esetben a reveláció élményével hatott (például Horváth Konstantin huszonkét kötetes naplójának vagy az apátság káptalani anyagainak felfedezésekor) és alapvetőnek számító

adatok pontosítását tette lehetővé (például az apátság földreform utáni birtokállományának összesítését). Ez az őrzési hely azért is volt rendkívül fontos jelen munka elkészítéséhez, mert a Zirci Apátság Levéltárának Zircen őrzött anyaga jelenleg nincs rendezett állapotban, erre hivatkozva jelenleg nem kutatható, csak a rend egyes tagjai számára.

A *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában* végzett kutatásainkkal elsősorban a téma köztörténeti vetületeit vizsgáltuk. (Bár az itt található, szerzetesrendekre vonatkozó anyagokat nagyrészt már feltárták, feldolgozták és publikálták. Gergely Jenő az 1950-es tárgyalások dokumentumait és a paritásos bizottságok működésének iratait adta közre. Borsodi Csaba tanulmánya és Bánkuti Gábor jezsuitákról írt munkája pedig a szerzetesek szétszórására vonatkozó 1948 és 1950 közötti pártdokumentumokat dolgozta fel.)

Az egyházi levéltárak közül a *Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárban*, a *Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltárában* és a *Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárában* folytattunk kutatásokat. Ezekben ugyan jóval kevesebb, a témánk szempontjából releváns anyagot őriznek, mint a fent említett állami archívumokban, azonban több kérdésben árnyaltabb képet kaptunk és számos adatot sikerült pontosítanunk az itteni források alapján.

Az állami levéltárak anyagai mellett több visszaemlékezést használtunk fel, amelyeket 1989-et követően javarészt publikáltak, és a megtorlást valamilyen formában átélt ciszterciek emlékeit adják közre (Sulyok Ignác, Bán Elizeus, Nagy Mojzes és Badál Ede visszaemlékezései).

Dolgozatunk megírásakor nagy haszonnal forgattuk azokat az 1989 után megjelent gyűjteményeket is, amelyekben a ciszterciek mellett számos más szerzetesrend tagjainak visszaemlékezéseit közlik, vagy sorsukról részben levéltári anyagok, részben visszaemlékezések alapján számolnak be (Hetényi Varga Károly sorozatának vonatkozó kötetét, valamint Kulics Ágnes és Tölgyesi Ágnes közös kiadványát, illetve a „*Mondd el, hogy tudjuk!*” audiovizuális emlékgyűjtést).

Összességében elmondhatjuk, hogy a témával kapcsolatban általában tapasztalható forrásgazdagság ellenére akadtak olyan kérdések is, amelyek a kutatás során felmerültek, azonban dokumentumok hiányában vagy a források egyenetlenségéből adódóan egyelőre nem tisztázhatóak kielégítően.

III. Az értekezés felépítése és a kutatások eredményei

A dolgozat első, bevezető fejezete tartalmazza a téma pontos körülhatárolását és a témaválasztás indoklását, a széleskörű – mind az 1945 utáni egyháztörténet-írásra, mind a

magyar ciszterciak II. világháború utáni történetét bemutató irodalomra kiterjedő – historiográfiai bevezetést, valamint a forrásbázis bemutatását. A második fejezet a ciszterci szerzetesség történetét tekinti át a kezdetektől egészen a XX. század végig, illetve magyar vonatkozásban Endrédy Vendel apáttá választásáig, tehát 1939-ig.

Az értekezés harmadik fejezetében Endrédy Vendel szerzetesi pályájának bemutatásával és zirci apátságának első éveivel indítjuk a téma tárgyalását. Endrédy apát személyisége és példamutatása az egész vizsgált időszakban meghatározó volt, és rányomta a bélyegét a magyar ciszterci életre, ezért tartottuk elengedhetetlenül szükségesnek kitérni életútjának és apáti tevékenységének korszakunkat megelőző szakaszaira is. A dolgozatban Endrédy Vendel mellett több, a zirci apátság története szempontjából fontos ciszterci szerzetes, az apátság életében vezető szerepet betöltő személyiség életútját és 1945 utáni sorsát is kiemelten vizsgáljuk, így Hagyó-Kovács Gyula jószágkormányzóét, 'Sigmond Lóránt provizorét, Baranyay Jusztin jogászprofesszorét és Palos Bernardinét, aki a renden belüli ifjúságpolitika első számú felelőse volt.

Amint már említettük a II. világháború végével új fejezet kezdődött a hazai ciszterci szerzetesség számára is. A negyedik fejezetben – amely egyúttal a dolgozat legterjedelmesebb része – az 1945 és 1950 közötti, a magyarországi szerzetesség, így a ciszterciak szempontjából nézve is átmeneti éveknek tekinthető időszak történetével foglalkoztunk. 1945 és 1948 között az új lehetőségek közötti boldogulás keresésének időszaka volt, amikor még bizonyos mértékben lehetőség nyílt – az egyházak életében általánosnak mondható veszteségek mellett – nemcsak a személyi, a szellemi és a lelki, hanem az anyagi gyarapodásra is. 1948-at követően azonban a ciszterci szerzetesi élet is mind szűkebb keretek között folytatódott Magyarországon. Az apátság vezetői felkészültek a várható állami felszámolásra, és a rend szellemi és anyagi értékeinek átmentésére egy számukra kedvezőbb lehetőségeket és feltételeket biztosító, szabadabb világba. A negyedik fejezetben tárgyaljuk a magyar ciszterciak új ágainak sarjadását: a monasztikus gyökerekhez visszatérő Regina Pacis monostor alapítását, valamint a ciszterci rend női ágának újraindulását. E fejezetben vizsgáljuk, hogy az 1945. évi földreform milyen hatással volt a nagyjavadalmas rendnek számító ciszterciak életére, hogyan boldogultak az immár jóval szerényebb anyagi körülmények között, és milyen módokat találtak a rend szakemberei a kiesett bevételek legalább egy részének pótlására. Külön alfejezetet szenteltünk a magyar ciszterciak speciális hivatásának, a tanításnak és a rendi iskolák 1945 és 1948 közötti működésének. Szintén külön alfejezetben tárgyaljuk e munkaterület elvesztését, az iskolák 1948. évi államosítását, illetve az ezt követő útkeresést, a lelkipásztori munkaterület kidomborítását. Hosszabb alfejezetben

vizsgáltuk Baranyay Jusztin ciszterci jogászprofesszor szerepét a Mindszenty-perben. E fejezet fontosságát az adja, hogy az idős professzor életútját, és benne perbefogását, illetve elítélését eddig nem dolgozta fel senki. Az értekezés negyedik fejezetének zárásaként külön alfejezetet szenteltünk az 1950. év egyháztörténeti eseményeinek és azok ciszterci vonatkozásainak. A szerzetesek, köztük több ciszterci rendház tagjainak deportálását, a békepapi mozgalom életre hívását és benne Horváth Richárd ciszterci szerepét, az állam és az egyház képviselőinek tárgyalását, amely az 1950-es egyezmény aláírásával zárult, majd a szerzetesrendek nagy részének, köztük a cisztercieknek a felszámolását tárgyalja az alfejezet, középpontba állítva a zirci apátság tagjainak sorsát.

A disszertáció ötödik fejezete a Grósz József kalocsai érseket és a hazai szerzetességet a központba állító persorozat ciszterci vonalát vizsgálja. Ebben a monstre eljárásorozatban összesen tizenkét cisztercit ítélték el, köztük a magyar rendtartomány vezetőjét, Endrédy Vendel prézes apátot. Helyét az apátság élén 'Sigmond Lóránt vette át provizorként.

A hatodik fejezet a szétszórás első évtizedét tárgyalja. Az apátság vezetése és legtöbb tagja igyekezett Endrédy Vendel apát 1950 nyarán kidolgozott elvei és utasításai szerint megmaradni a magyarországi ciszterci közösség szervezett keretei között. A titkos rendi összetartás a hatályos állami törvények és rendelet szerint illegálisnak minősül, ezért a rendtagok egy része retorziót szenvedett. Az 1952 és 1955 közötti büntetőperes eljárások során tizenhárom ciszterci (közülük ketten nem a zirci apátság, hanem a Regina Pacis tagjai voltak) szenvedett hosszabb-rövidebb ideig szabadságvesztést. A letartóztatások és perek hatására a titkos rendi szervezet átalakult, e fejezet ezeket a pereket és folyamatokat vizsgálja.

A hetedik fejezetben feltárjuk, milyen változásokat hozott az 1956-os forradalom és szabadságharc a ciszterci szerzetesek számára, illetve hogy a forradalmat követő megtorlások idején, a Kádár-rendszer első éveiben hogyan alakult a rendi szervezet felépítése működése.

A konszolidálódó kádári rezsim grandiózus, katolikusok elleni persorozatába a magyar ciszterciek közül harminckét rendtagot vontak be, és közülük tizenegy főt ítélték el (egy személy közülük a Regina Pacis tagja volt). A dolgozat nyolcadik fejezete ennek, az úgynevezett „Fekete Hollók”-persorozatnak a hátterét és ciszterci szereplőinek ügyeit tárja fel.

Az értekezés kilencedik fejezete a titkos rendi szervezet széthullásának hátterét és Endrédy Vendel apátságának utolsó szakaszát ismerteti. Az addig az „illegációban” is kitartó közösségi összetartásban az utolsó perhullám hozta el az igazán nagy törést. Részben e változások, részben pedig a korábbi vezető garnitúra idős kora, illetve elhalálózása miatt fokozatosan a fiatal zirci generáció tagjai vették át az apátság közösségének vezetését. Ennek

a sokrétű folyamatnak ma még nem ismerhető meg a forrásanyaga a tisztánlátáshoz szükséges mértékben, így az a kérdés sem tisztázható megnyugtatóan, hogyan lett Endrédy Vendel utódja Kerekes Károly a zirci apátság élén, azonban értekezésünk zárásaként kutatásaink eddigi eredményeit összefoglaltuk az utódlás kérdéséről is.

A disszertációt rövid összegző fejezettel zártuk, amelyben a Ciszterci Rend Zirci Apátsága 1945 és 1981 közötti történetének legfontosabb csomópontjait vettük végig és a dolgozat egyes fejezeteiben már levont következtetéseinket összegeztük.

A dolgozathoz tizenkét táblázat, illetve ábra kapcsolódik függelékként, amelyből egy a magyar ciszterci közösségek intézményi szerkezetét vázolja, egy az 1945. évi földreform utáni ciszterci birtokállományt összesíti, egy az iskolákban tanuló diákok számát összesíti 1943 és 1948 között iskolai évekre lebontva, hét táblázat a ciszterci szerzetesek szabadságvesztéseit összegzi, kettő pedig a titkos rendi szervezet felépítését mutatja be. A mellékletek között közöltük Zakar Ferenc Polikárp egykori generális, majd zirci apáttal készített interjúnkat Endrédy Vendel utódlásának kérdéséről.

IV. A szerzőnek az értekezés témakörében megjelent publikációi

A szerzetesrendek működési engedélyének megvonása 1950-ben és a ciszterciek továbbélése. A Vár irodalmi és közéleti folyóirat 2010. évi 1. különszáma. Székesfehérvár, Prohászka kiadó – Szent István Művelődési Ház, 2010.

Ciszterci szerzetesek a vádlottak padján – 1951. In: Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Szerk.: Dombovári Ádám – Manhercz Orsolya. Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2010. 125–138.

Endrédy Vendel zirci apát fogságának története. In: KÚT. Gergely Jenő emlékszáma. Szerk.: Erdődy Gábor – Háda Béla – Majoros István – Pritz Pál. IX. évf. (2010) 2. sz. 12–31. és In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Főszerk.: Csóka Gáspár. 22. (2010) 1–2. 163–181.

Ciszterci kispapok „szökése” 1950-ben. In: Visszatekintés a 19–20. századra. Főszerk.: Erdődy Gábor. Szerk.: Diera Bernadett – Cúthné Gyóni Eszter. Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2011.

Egy fogoly apát feljegyzései. Endrédy Vendel zirci apát feljegyzései az ÁVH börtönében. Szerkesztette, a bevezetést írta, jegyzetekkel ellátta, valamint az életrajzokat és a mutatókat összeállította: Cúthné Gyóni Eszter. Budapest, METEM – ÁBTL, 2013.